

ZÁKLAD RACIONALITY PRIRODZENÉHO JAZYKA

JURAJ DOLNÍK, Katedra slovenského jazyka, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, SR

DOLNÍK, J.: The Basis of Rationality of Natural Language
FILOZOFIA, 75, 2020, No 4, pp. 279 – 293

The author starts with an interpretation of the will in the works of A. Schopenhauer and attempts to deduce the basis of rationality of natural language from the principle of will. It develops the thesis that the basis of natural language rationality lies in the objective-subjective will of language practice, including acquisition, operative and reception practices. He first explains the objective and subjective will, then describes these practices in terms of their objective and subjective will and in the end draws attention to the fact that it is a complex linguistic practice. The author's second thesis is that the will is encoded in the coherence of language practices, which is represented by the relationship between the assimilation base and the reactions realized within language practices. He attributes decisive importance to reception practice, which implies that the existence of property of the sense field "natural language" is a comprehensible existence. This existence is an order of its own that functions as the basis of the rationality of natural language.

Keywords: Rationality – Will – Arthur Schopenhauer – Natural language – Language practice – Coherence

Úvod

Výklad racionality prirodzeného jazyka v tomto príspevku vychádza z reakcie na klasickú tradíciu v chápaní racionality, podľa ktorej rozum nie je vlastný len človeku, „ale aj spoločenskému poriadku, dejinám i prírode. Celý kozmos sa v nej chápe ako manifestácia rozumu. Svet je usporiadaný podľa racionálnych pravidiel...“ (Černík, Viceník, Višňovský 1997, 24). Pravidlá majú normatívny potenciál, a tak sa dá racionalita uchopiť ako normativita. V tomto duchu ju opísal aj E. Višňovský: „Racionalita je v podstate normativita v každom ohľade... je všade tam, kde sú normy“, lež nejde o nejakú „špecifickú normativitu, napríklad etickú alebo sociálnu, ale vo všeobecnosti existenciu štruktúr (princípov, pravidiel, vzorcov), ktoré tvoria *poriadok* nejakého procesu (myslenia a konania) i bytia. Teda môžu sem patriť zákony (prírodné i sociálne), keby sme hovorili o racionalite prírody alebo spoločnosti, o logických princípoch

myslenia či o sociálnych normách aj lingvistických pravidlách“ (Višňovský 2005, 4). Pojem racionalita, explikovaný ako normativita, sa chápe univerzálne – zahŕňa racionalitu ľudského aj prírodného sveta. Ak sa vychádza z toho, že racionalita sa týka aj prírody, počíta sa s objektívnou racionalitou, a teda aj s tým – vzhľadom na predpokladanú univerzálnu racionalitu –, že aj ľudská racionalita je v nejakom ohľade objektívne daná. Výraz „v nejakom ohľade“ naznačuje, že naša racionalita „nepochybné je aj nami vytváraná, pretože je nám daná inteligencia“ (op. cit., 6). Ak je nám aj daná – nielen nami vytváraná –, nastoľuje sa otázka: „Z čoho by mohla vyplývať? Z nejakého svetového poriadku a z toho, že my sme len jeho čiastočkou? Takéto názory vo filozofii existujú a chcú takto obhajovať objektivitu racionality“ (op. cit., 7). Aj nasledujúci výklad je poznačený duchom tejto obhajoby, ale hovorí sa v ňom aj o subjektívnej racionalite ako deriváte objektívnej racionality. Otázka, z čoho by mohla vyplývať racionalita, ktorá je človeku objektívne daná, inšpiruje aj k návratu k A. Schopenhauerovi. Výklad v tomto príspevku je postavený na pokuse o ťaženie z tohto návratu.

Východisko: panvoluntarizmus Arthura Schopenhauera

Prastarou ontologickou otázkou je, čo je vlastné nášmu svetu ako entite, ktorá natrvalo udržiava svoju existenciu v rámci svojich existenčných podmienok. Jednou z možných odpovedí je, že toto niečo by mohlo byť „vôľa existovať“. Táto idea evokuje významnú časť myšlienkového sveta panvoluntaristu A. Schopenhauera. Nie je však paradoxné pri výklade základu racionality prirodzeného jazyka obracať sa na mysliteľa, ktorý vychádza z toho, že v základe sveta je iracionálny princíp? Táto pochybovačná otázka nás môže odradiť od hľadania východiskovej opory v duchovnom svete metafyzického voluntaristu, ale môže aj podnecovať k pokusu o elimináciu tohto paradoxu nastolením otázky, či práve vo vôli nie je založený poriadok, a teda aj racionalita. Ak začneme uvažovať v duchu tejto druhej otázky, hľadáme, prirodzene, najprv oporu pre predpoklad, že nie je nerozumné vychádzať z vôle ako prvotného princípu. Keďže Schopenhauerov výklad vôle ponúka takú oporu, sledovanie tejto otázky začnime tým, že sprítomníme jeho myšlienky, ktorými ozrejmuje vôľu ako podstatu a ktoré sú aj interpretačnými stimulmi pri uvažovaní o poriadkovitosti vôle. V tejto súvislosti nejde, samozrejme, o to, aby interpretácia bola príspevkom k autentickej rekonštrukcii jeho myšlienkového sveta (nežiada sa postupovať v duchu rekonštrukčnej hermeneutiky), ale o to, aby sa ťažilo z interpretačného potenciálu jeho textu (využíva sa postup v duchu integratívnej hermeneutiky).

Oživme si teda, že pri úvahe o poznávaní sveta A. Schopenhauer vychádza z toho, že telo je poznávajúcemu subjektu „dané dvoma celkom odlišnými spôsobmi: raz

ako predstava v umovom nazeraní, ako objekt medzi objektmi, podriadený ich zákonom, zároveň však aj celkom odlišným spôsobom, totiž ako čosi každému bezprostredne známe, čo označujeme slovom VÔĽA“ (Schopenhauer 2010 a., 165). Vlastné telo teda existuje ako všetky ostatné objekty názorného sveta, ako predstava poznávajúceho subjektu, a súčasne jestvuje v jeho vedomí spôsobom označovaným slovom vôľa. Otázka je, či sa to vzťahuje aj na iné objekty ako jeho telo. Podľa neho ak odhliadneme od toho, že objekty so zreteľom na predstavu subjektu sú s telom rovnorodé, čiže jestvujú ako jeho predstavy, to, čo nám zostáva, nemôže byť nič iné ako to, čo nazývame vôľou. Vôľa je vlastná ľuďom, zvieratám i anorganickému svetu, v ich vnútornej podstate predstavy uchopujeme ako vôľu v zmysle veci osebe. Takže javy a objekty sú predstavou, vôľa je ich najvnútornejšou podstatou, prejavuje sa „v každej slepo pôsobiacej prírodnej sile i v uváženom konaní človeka“ (op. cit., 178). Vnímate, že tu nejde o prostú metaforizáciu výrazu vôľa, ale o transformáciu bežného pojmu „vôľa“. Ak si položíme otázku, čo je objektom vôle (vôľa je vôľou k niečomu), môžeme mať na mysli len jav, jednotlivé vôľové akty, ktoré majú motív. Ak predsa len povieme, že vôľa mimo nazerania niečo chce, tak to, čo chce, „nie je nič iné než tento svet, život, práve taký, aký je“, takže „ide len o pleonazmus, keď namiesto priamo o *vôli* hovoríme o *vôli k životu*“ (op. cit., 388).

Môžeme to interpretovať tak, že ide o chcenie v zmysle „chciet' byť existenciou“, existenčného chcenia, ale existencia nie je motívom vôle, nie je jej príčinou, vôľa je proste existenčným spôsobom existencie. Táto interpretácia stimuluje k formulovaniu tézy, že objektívna racionalita tkvie v objektívnej vôli ako existenčnom (zakladajúcom) spôsobe existencie. Vôľa teda nie je vlastnosť existencie, ale fundamentálny (zakladajúci) spôsob jej existencie: existencia existuje, pretože existuje tak, že chce existovať. Tento spôsob existencie je fundamentálne racionálny, je fundamentom racionality sveta. Nie je fundamentálne racionálne, že to, ako niečo existuje, je zdrojom jeho existencie, silou orientovanou na existenciu, čiže existenčnou silou? Racionalita je tu autoexistenčný poriadok, poriadok spočívajúci v tom, že existencia niečoho je daná orientovanosťou spôsobu svojej existencie na existenciu. Orientovanosť na existenciu, vlastná samotnej existencii, je jej vôľou. Vôľa je teda autoorientačná danosť – sila – existencie, vytvárajúca jej zakladajúci poriadok ako jej fundamentálnu racionalitu.

V pozadí tohto výkladu je chápanie existencie ako vlastnosti „zmyslového poľa“ (predmetnej oblasti), že sa v ňom niečo vyskytuje (Gabriel 2016). V tomto príspevku ide o zmyslové pole „prirodzený jazyk“. Podľa predchádzajúceho výkladu spôsobom existencie tohto poľa je „chciet' existovať“, a teda aj „chciet' výskyt niečoho“. Chcenie ako autoorientačná existenčná sila dáva existencii status replikátora, a tak sa replikuje aj výskyt v zmyslovom poli. Replikácia výskytu prebieha ako vznikanie, vzhádzanie

niečoho z niečoho, čo môžeme označiť výrazom descendencia, pripisujúc mu zovšeobecnený význam „vzchádzanie“. To, čo z niečoho vzchádza, nadväzuje na to, z čoho vzchádza, čiže je nosičom kontinuity, takže konštituentom zmyslového poľa je descendenčno-kontinuitná koherencia. Ak zaujmeme semiotickú pozíciu, ukáže sa, že v tejto koherencii je zakódovaná vôľa tohto poľa, vytvárajúca jeho zakladajúci poriadok ako jeho fundamentálnu racionalitu. Sledovaním tejto koherencie v zmyslovom poli „prírodný jazyk“ si môžeme priblížiť jeho racionalitu. Avšak pred jej skúmaním sa nám treba pristaviť pri subjektívnej vôli.

Subjektívna vôľa

A. Schopenhauer presviedča, že „každý pohľad na svet ... dosvedčuje, že vôľa k životu ... je jediným pravdivým výrazom jeho najvnútornejšej podstaty ... vôľa k životu je základným tónom jej podstaty“ (Schopenhauer 2010 b, 453). Pud sebazáchovy je silným svedectvom, podporeným „egoistickým“ génom (Dawkins 1978) ako základom tohto inštinktu. Je nám bezprostredne známy a ako faktor bezprostredne prístupný subjektu „poskytuje kľúč k výkladu objektívneho“ (Schopenhauer 2010 b, 455). Nie je však sebazáchovný inštinkt aj fundujúcim elementom subjektívnej vôle, v ktorej spočíva subjektívna racionalita? Z pudu sebazáchovy vzišiel pocit preferencie prežitia. Stručne môžeme tento jav opísať takto: Príroda vybavila človeka pudom sebazáchovy – v súlade s jej evolúciou, ktorej priebeh je poznačený orientovanosťou druhov na pretrvanie –, ako aj inštinktnými a reflexami ako sebazáchovnými nástrojmi. Tým ho príroda orientovala na prežitie. V istej evolučnej chvíli túto orientovanosť človek začal prežívať ako preferenciu prežitia, a teda zodpovedajúce správanie ako prejav vlastnej angažovanosti vo veci prežitia. Evolúcia nastolila takýto stav: na imanentnú orientáciu človeka na prežitie, ktorá je uložená v povahe evolúcie, táto bytosť reagovala angažovanou orientáciou svojho správania na prežitie.

Silu, ktorá sa v ňom objavila ako rudimentárne chcenie, a silu, ktorá ho orientovala na prežitie ako nevyhnutnosť (pud sebazáchovy), prežíval ako kongruentné sily. Prežíval to v tom zmysle, že „chce“ to isté, čo aj príroda – prežiť (úvodzovky naznačujú, že ide o rudimentárne chcenie). V tejto evolučnej fáze chcenie ako protomodality formujúceho sa človeka je imitátom jeho biologickej vnútornej sily orientujúcej správanie na prežitie. V ďalšom emancipačnom procese tento imitát dozrieval ako vôľa, ako schopnosť angažovanej orientácie, ktorá prekračovala hranice prežitia, ako dispozícia na preferenčné reakcie späté s hodnotením a rozhodovaním. Jednotlivec však nevstupoval len do interakcie s prírodou, ale aj s inými jednotlivcami, s ktorými formoval kolektív. Prežívanie chcenia, indukované v interakcii s prírodou, vniesol aj do sociálnej interakcie. Popri „chcení“ prírody a vlastnom chcení registroval aj chcenie iných jednotlivcov (porov. s výkladom o nadobúdaní schopnosti spoznať intenciu

iného v ontogenéze v spätosti s výmenou rolí v práci Tomasello 2015). Jednotlivci, so zreteľom na ich chcenie, v sociálnej interakcii začali vnímať aj rozpory, ktoré viedli ku konfliktom. Tie rušili až znemožňovali fungovanie konštituujúcich sa kolektívov, čo viedlo k zreniu kolektívnej vôle, kolektívneho chcenia. Toto chcenie sa premietlo do pravidiel (noriem v najširšom zmysle) sociálnej interakcie, a tak sa vo vzťahu k jednotlivcom vyhranene prejavovali dve imperatívne sily: príroda a societa.

Subjektívna vôľa je viazaná na konanie, činnosť, ktorá sa vyznačuje cieľavedomosťou. Je to vedomé chcenie, aby niečo existovalo (vrátane neexistovalo, teda aby „existoval stav, že niečo neexistuje“), a je zakódovaná v koherencii konania ako jeho (subjektívna) racionalita. Ako vôľa zameraná na navodenie existencie niečoho štruktúruje možné konania, takže istá štruktúra konania ako kód tejto vôle sprostredkúva význam „týmto spôsobom chciet' navodiť existenciu niečoho“, pričom „spôsob chcenia“ stesňuje stupeň racionality. Evolučným pozadím odstupňovanej racionality sú vývinové stupne praktického usudzovania: vývin od usudzovania založeného na metóde pokusov a omylov cez usudzovanie s oporou o receptúrne pravidlá k usudzovaniu na základe poznania vedeckých zákonov (prehľad o tomto jave ponúka práca Černík, Farkašová, Viceník 1986, 270 – 272). Nadobúdaním schopnosti elementárneho praktického usudzovania v aktivitách poľudšťujúcej sa bytosti sa navodzovala proto-racionalita ako evolučný počiatok cieľavedomého konania. Predlohu cieľavedomého konania človek našiel v prírode. V nej našiel poučenia, doliehajúce naňho ako imperatívy (protoimperatívy), akceptovaním ktorých v ňom zrel konatívny postoj ako „chcenie konať takým a takým spôsobom, aby mohol byť dosiahnutý určitý cieľ“ (Gahér 2007, 28) a súčasne aj pragmatický prístup k pravde – pravda je to, čo „nám pomáha robiť to, čo chceme“ (Višňovský 2015, 173).

Udržme si v pozornosti, že z perspektívy výkladu sa človek v tomto texte ukazuje ako pragmaticko-duchovná bytosť, založená na objektívnej a subjektívnej vôli, ktorá je v základe jeho existencie a bytia ako existenčnotvorného subjektu, a tým aj jeho racionality, zakódovanej v koherencii jeho organizmu (biologickej výbavy) a (cieľavedomého) konania.

A teraz obráťme zrak na jeho jazyk v spätosti s vôľou.

Koherencia prirodzeného jazyka

Ako existuje prirodzený jazyk? Predchádzajúci výklad smeroval k tomu, aby sme uvažovali v duchu tézy, že spôsobom existencie jazyka je objektívno-subjektívna vôľa, zakódovaná v jeho koherencii ako jeho racionalita. Skúmanie koherencie jazyka je tak skúmaním jeho racionality. Základná otázka potom znie, ako môžeme túto koherenciu identifikovať. Ak vyjdeme z presvedčenia pragmatika, vychádzajúceho z wittgensteinovského chápania jazyka, že prirodzený jazyk je to, čo je v jazykovej

praxi jeho používateľov, ujasňujeme si, že ide o koherenciu jazykovej praxe, a tak sa otázka racionality jazyka dostáva pod svetlo tejto praxe. Čo je v jazykovej praxi relevantné so zreteľom na sledovanú racionalitu? Tri praktiky: osvojovanie jazyka, komunikačné operácie jazykovými prostriedkami a recepcia komunikačných obsahov. Podľa toho jazyková prax je založená na akvizičnej, komunikačnooperačnej a recepčnej vôli, a teda jej racionalita zahŕňa akvizičnú, komunikačnooperačnú a recepčnú racionalitu. Keďže vôľa je zakódovaná v koherencii, pozornosť sa obracia na koherenciu akvizičnej, komunikačnooperačnej a interpretačnej praktiky. V akvizičnej praktike sa prejavuje, že človek je prírodno(biologicko)-praktická bytosť, komunikačnooperačné praktiky sú prejavom jeho existencie ako behaviorálno-akčnej bytosti a recepčná praktika vyjavuje, že je senzuálno-kognitívnu bytosťou. Všimnime si najprv koherenciu akvizičnej praktiky.

Akvizičná praktika a jej vôľa

Zafixujme si túto dištinkciu: materinský jazyk si osvojujeme, cudzí jazyk sa učíme. Keď sa učíme cudzí jazyk, ideálnym cieľom je naučiť sa jeho pravidlá a cvičením dosiahnuť stav, že pri jeho používaní na pravidlá už nemusíme myslieť (dostali sa kamsi do úzadia). Tento cieľ zodpovedá východiskovému stavu nositeľa materinského jazyka. Ten je v stave správne používať svoj jazyk bez toho, aby mal v mysli jeho pravidlá. Pravidlá ovláda, čo nie je výsledkom toho, že sa ich cieľavedome učil, precvičoval a automatizoval, ale toho, že v jazykovej praxi rozvíjal dispozíciu na jazykové správanie zodpovedajúce pravidlám, a tak si ich osvojoval. Pri objasňovaní tejto dispozície sa môžeme oprieť o koncepty *habitus* (Bourdieu 2014) a *background* (Searle 2013). Výklady P. Bourdieua tu môžeme redukovať na konštatáciu, že do habitu jednotlivca je inkorporovaný sociálny poriadok, pričom táto inkorporácia sa deje „rafinovane“ ako „usadzovanie“ tohto poriadku v organizme jednotlivca. Toto dianie vyúsťuje do stavu, že jednotlivec disponuje generatívnymi štruktúrami, na základe ktorých v sociálnom živote navodzuje správanie konformné s kolektívnym poriadkom. V tomto duchu uvažuje aj J. R. Searle, keď objasňuje koncept *background*. Vychádza z toho, že keď „sa človek učí orientovať v sociálnej skutočnosti, nadobúda komplex kognitívnych schopností, ktoré reagujú na intencionálnu štruktúru, osobitne na štruktúru pravidiel komplexných inštitúcií bez toho, aby sa zakaždým navodili reprezentácie pravidiel týchto inštitúcií“ (op. cit. 155). Vysvetľuje, že človek dokáže vyvinúť schopnosti, ktoré sú funkčne ekvivalentné so systémom pravidiel bez nejakej reprezentácie alebo internalizácie týchto pravidiel. Tieto schopnosti patria k „pozadiu“ správania, pri ktorom reagujeme v duchu pravidiel bez ich poznania. Aj gramatické správanie má také „pozadie“. Tento prístup nás privádza k záveru, že prirodzené osvo-

jovanie jazyka vedie k bezznalostnej gramatickej dispozícii ako funkčnému ekvivalentu gramatických pravidiel (tento koncept sa detailne objasňuje v práci Dolník 2017, 48 – 55). Túto dispozíciu na gramatické správanie bez znalosti gramatiky jednotliviec nadobúda tým, že jeho sociálny život prebieha v jazykovej praxi, ktorá ho zasahuje podnetmi na posilňovanie spontánnej imitačnej dispozície s orientáciou na gramatické štruktúry. Otázka je, či posilňovanie tejto dispozície nie je podmienené niečím, bez čoho je nemysliteľné, aby jednotliviec mohol nadobudnúť bezznalostnú gramatickú dispozíciu ako základ ovládania materinského jazyka.

Táto otázka rozdeľuje príslušných expertov, a to na nativistov (formalistov) a ich odporcov. Východiskovým sporným bodom je (hypo)téza o existencii univerzálnej gramatiky v chápaní N. Chomského: „Univerzálna gramatika je systém, ktorý v počiatočnom stave je geneticky určený a ktorý v empirických podmienkach sa špecifikuje, presnejšie uchopené, štruktúruje a zjemňuje, z čoho plynú osobitné gramatiky, reprezentované v dosiahnutých stabilných stavoch. Ak jazykový rast (učenie sa jazyka) skúmame týmto spôsobom, môžeme rozumieť tomu, ako je možné, že istá osoba vie oveľa viac, ako je to, čo získala skúsenosťami“ (Chomsky 1981, 234 – 235). Táto gramatika je súčasťou biologickej výbavy človeka, zahŕňa geneticky determinované vlastnosti ľudskej kognície, ktoré sú predpokladom nadobúdania jazyka. Na osvojovanie jazyka „sa teda dá nazerať ako na súhrn princípov UG [UG – univerzálna gramatika; pozn. red.] a konkrétnych jazykových skúseností“ (Fanselow, Felix 1993, 127). Pre odporcov nativizmu je jasné, že adekvátny výklad jazykovej kompetencie a osvojovanie jazyka nemôže vychádzať z predpokladu o vrodenej univerzálnej gramatike ako „osobitom mentálnom orgáne“, lebo podľa ich presvedčenia jazyková schopnosť a osvojovanie jazyka sú neoddeliteľne späté s kognitívnymi a sociokognitívnymi faktormi ako kategorizácia, schematizácia, perspektivizácia, zdieľaná intencionalita, spoločná fokusácia pozornosti, štrukturácia vnímania ako figúra – pozadie (Lakoff 1991; Taylor 2007; Tomasello 2015). N. Chomsky však zotrváva na presvedčení o existencii univerzálnej gramatiky: „Popretie UG, teda biologickej výbavy, ktorá je v základe jazykovej schopnosti, by vyústilo do toho, že skutočnosť, že ľudia disponujú jazykom, ale iné organizmy nie, je proste zázrak“ (Chomsky 2016, 66). Poukazuje aj na údaje z iných výskumných zdrojov, ktoré ideu univerzálnej gramatiky podporujú. Vôľocentrický výklad prirodzeného jazyka, prezentovaný v tomto príspevku, podporuje ideu univerzálnej gramatiky.

Spôsobom existencie osvojovania jazyka je akvizičná vôľa, ktorá je zakódovaná v jeho koherencii ako jeho racionalita. Jeho koherenciu tvorí univerzálna gramatika v riadiacom vzťahu k jazykovým reakciám vedúcim k bezznalostnej gramatickej dispozícii, ktorá reprezentuje osvojenosť (materinského) jazyka. V univerzálnej grama-

tike je zakódovaná objektívna akvizičná vôľa, s ktorou sa dieťa narodí a ktorou je objektívne nastavené na osvojovanie konkrétneho jazyka. Aj reakcie vedúce k bezznalostnej gramatickej dispozícii sú kódom takej vôle: dieťa chce komunikovať, nie osvojovať si jazyk. V jeho reakciách zameraných na komunikáciu je však zakódovaná vôľa osvojovania ako objektívny spôsob existencie tohto javu, plynúceho z existencie univerzálnej gramatiky (univerzálna gramatika predurčuje osvojovanie konkrétneho jazyka), a teda aj bezznalostná gramatická dispozícia je kódom takej vôle. Akvizičná racionalita tak tkvie v objektívnej akvizičnej vôli, zakódovanej v koherencii inherentnej univerzálnej gramatiky a adherentných jazykových reakcií s vyústením do bezznalostnej gramatickej dispozície. Fakt, že táto – kondenzovane vyjadrené – inherentno-adherentná koherencia umožňuje osvojiť si jazyk s takou samozrejmosťou, ako to demonštrujú deti (dokonca aj deti s istým stupňom mentálneho postihnutia), vypovedá o optimálnosti tejto koherencie. Tento akvizičný poriadok optimálne vyhovuje účelnej a efektívnej adaptácii na podmienky zapájania do sociálneho života, ktoré od jednotlivca vyžadujú, aby sa učil žiť v dynamickej spleti intencií individuálnych aj kolektívnych subjektov.

Sprievodným javom osvojovania jazyka sú epizodické okolnosti, ktoré stimulujú zameranie pozornosti na nadobúdané výrazové štruktúry, takže osvojovanie je kontaminované učením. Zdrojom takých stimulov sú spontánne metajazykové reakcie – reflexná sebaoprava pri „pošmyknutí“ jazyka (napríklad automatická oprava koncovky), resp. oprava iným –, ktoré môžu vzbudiť jazykovú pozornosť, alebo výskyt neurčitosti alebo alternatívnosti v stavbe jazyka či prejavov jeho dynamiky, ale aj upútanie pozornosti nejakým výrazom (komunikant sa naň upriami, aby sa ho naučil). Do nadobúdania jazyka tak zasahuje aj subjektívna vôľa ako komplement objektívnej vôle, navodený potrebou adaptovať sa aj na okrajové javy jazyka. Môžeme teda spresniť, že akvizičná racionalita spočíva v objektívnej akvizičnej vôli s epizodickými intervenciami subjektívnej vôle, vyvolávanými vplyvom istých okrajových vlastností jazyka na objektívny poriadok jeho osvojovania.

Komunikačno-operačná praktika a jej vôľa

A teraz sa venujme koherencii tejto praktiky, v ktorej je zakódovaná komunikačnooperačná racionalita. Ide o racionalitu založenú na objektívno-subjektívnej vôli, ale subjektívna vôľa tu už nepôsobí epizodicky, lež systematicky ako konštituent komunikačnooperačnej praktiky. Všimnime si najprv objektívnu vôľu tejto praktiky, jej objektívnu racionalitu. V akej koherencii je zakódovaná? Prvotná odpoveď: v konštitutívnych operačných aktivitách komunikátov.

Otázka evokuje výklad komunikácie N. Luhmanna (Luhmann 1989 a 1995), ktorý zavrhol tradičnú prvotnú predstavu o komunikácii, podľa ktorej komunikácia sa

uskutočňuje ako aktivita subjektu v role odosielateľa v súčinnosti so subjektom v role prijímateľa. Komunikácia je preňho systém a existencia systému (a teda aj komunikácie) je podmienená realizáciou operácií, takže pod existenčným tlakom musí operovať – prestať operovať znamená neexistovať. Operuje tak, že na operáciu nadväzujú ďalšie operácie – je to „nadväzujúca“ schopnosť systému. Aby sociálny systém neprestal existovať, komunikácia musí pokračovať. Istá komunikácia je článok v reťazi komunikácií, ktorá má existenčný význam pre sociálny systém. Z toho vyplýva, že úspešnosť komunikácie sociálnych systémov (rodiny, organizácie, redakčnej rady, celej spoločnosti atď.) nespočíva v dorozumení alebo v dosiahnutí nejakých cieľov, ale pristo v tom, že sa koná s nadväznosťou. Idey N. Luhmanna podporujú tézu o objektívnej racionalite jazykovej komunikácie.

V základe povahy jazykovej komunikácie je to, čo charakterizuje povahu systémov fungujúcich spôsobom, ktorým dokážu zotrvať v svojej existencii. Jej základnou povahovou vlastnosťou je interná koordinácia ako interakčný mechanizmus, ktorým reprodukuje základ svojej existencie. Koordinácia je spôsob koexistencie segmentov jazykovej komunikácie, ktorý je podmienkou jej kohézie, a teda jej existencie ako sociálnej reality. Segmenty sú zosúladené tak, že ako celok majú zmysel (normatívne: majú byť zosúladené tak, aby ako celok dávali zmysel). Koordinácia vytvára poriadkovú bázu jazykovej komunikácie, ktorá ju robí zrozumiteľnou (porov. so zovšeobecneným výrokom, že podmienky racionality sú „podmienkami, ktoré musia byť splnené, aby niečo bolo zrozumiteľné“; Gullvåg 1986, 133). Zosúladovanie segmentov jazykovej komunikácie sa deje realizáciou spomínaného nadväzovacieho potenciálu – istý prehovor nadväzuje na niečo predchádzajúce a súčasne ponúka možnosti nadväzovania naň. Realizáciou tohto potenciálu sa vytvára reťazec koherentných prehovorov (výpovedí v monológ, replík v dialógu), teda prehovor v rozličnom obsahovom vzťahu (priradovania, rozvíjania, dopĺňania, vysvetľovania, protirečenia a pod.), ale celkovo konštituuju súdržný – kohézny – celok. Koordinácia ako poriadkotvorný princíp jazykovej komunikácie, ktorý sa presadzuje realizáciou nadväzujúceho potenciálu prehovorov, pôsobí ako normatívna sila tým, že do recipientskej pozície sa premietla ako zmyslová konštanta. Týmto termínom (Hörmann, 1981) sa zachytáva, že k normalite jazykovej komunikácie patrí identifikovateľnosť zmyslu, a teda navádzanie na jeho odhalenie, čo sa zreteľne prejavuje vtedy, keď sa pri prvom prístupe zmysel neobjavuje, a tak sa pristupuje k interpretačným pokusom. Koordinácia prehovorov je v základe poriadku jazykovej komunikácie, ktorý sa vytvára realizáciou ich nadväzovacieho potenciálu, vyúsťujúcou do súdržného celku a navodzujúcou normalitu recipientskeho prístupu s predstavou zmyslovej konštanty.

Obráťme pozornosť na subjektívnu vôľu komunikačnooperačnej praktiky, zakódovanej v koherencii komunikačnej intencie, teda v riadiacom vzťahu komunikačného zámeru k operačným jednotkám – formovo-sémantickým štruktúram a pravidlám ich používania. Riadiaca sila komunikačnej intencie sa prejavuje ako selekcia týchto štruktúr a ich usporiadanie, teda ako štylizovaná aktivita, realizovaná so zreteľom na normatívnu silu koordinácie ako objektívneho poriadkového princípu jazykovej komunikácie. Vo vzťahu komponentov komunikačnej intencie k operačným jednotkám sú zakódované zložky subjektívnej vôle, ktoré zodpovedajú potrebám a záujmom komunikantov, zakotveným v aspektoch jazykovej komunikácie. Ide o tieto zložky subjektívnej vôle v korelácii s potrebami: (a) dorozumievacia, (b) tematizačná, (c) sociálnovzťahová, (d) influenčná. (e) sebaaprezenčná vôľa – potreba (a) kooperácie subjektov, (b) účelného duchovného sprítomňovania ontického sveta, (c) účelnej diferenciácie koexistencie subjektov, (d) egocentrického správania a konania, (e) istoty a stavu „byť uznávaný“. Subjektívna vôľa komunikačnooperačnej praktiky je tak aj spôsobom koexistencie jej zložiek, ktorý umožňuje variabilnú proporciu ich prejavu v aktuálnych komunikačných udalostiach, takže v koherencii komunikačnej intencie táto vôľa je zakódovaná ako spôsob flexibilnej koexistencie jej zložiek.

Koherencia komunikačnej intencie zahŕňa aj aktualizčné pôsobenie selekcie výrazových štruktúr, riadenej touto intenciou, na externalizáciu výrazov uložených v jazykovej pamäti. Efektom tohto pôsobenia je emergencia výrazov, teda vynáranie, objavovanie (emergencia v tomto význame) výrazových štruktúr tak, že „samy od seba naskakujú na jazyk“ komunikanta, a tak umožňujú plynulé hovorenie (aj vo veľmi vysokom tempe). Aj tento selektívno-emergentný mechanizmus je súčasťou existencie komunikačno-operačnej praktiky, ktorý predstavuje efektívny poriadok tejto praktiky: to, že sa nám výrazy takpovediac samočinne rinú z úst, je z hľadiska priebehu komunikácie zameranej na ciele veľmi efektívne. Aj pri tejto príležitosti si uvedomujeme, že človek je behaviorálno-akčná bytosť, ktorá pri svojich životných aktivitách ťaží z koordinácie spontánneho správania a cieľavedomého konania: „samočinné“ správanie je v službách efektívneho konania.

Subjektívna vôľa v základe akčnej stránky komunikačno-operačnej praktiky je podporovaná objektívnou vôľou v základe jej behaviorálnej stránky.

Recepčná praktika a jej vôľa

A teraz sa pristavme pri recepčnej praktike. Objektívna vôľa v základe tejto praktiky je zakódovaná v koherencii intencionality a asimilačnej bázy: intencionalita je regulovaná asimilačnou bázou. Ide o intencionalitu chápanú ako „primárna evolučná rola ducha, nejakým spôsobom nás uviesť do vzťahu s našim okolím, najmä s inými

ľuďmi“ (Searle 2015, 104). Z pohľadu témy v tomto výklade intencionalita sa výraznejšie dostáva do hermeneutického svetla: ukazuje sa ako evolúciou navodená orientovanosť ducha na segmenty sveta so zreteľom na ich významy, umožňujúce rozumieť tomu, čo je vo svete, čo sa v ňom deje a čo to všetko znamená. Ako danosť človeka mu dáva status hermeneutickej bytosti, ktorá je predurčená na duchovné zmocňovanie sveta nachádzaním významov v ňom. Intencionalita s hermeneutickým potenciálom je objektívnym základom recepčnej kompetencie človeka, jeho schopnosti prijímať jazykové formy s porozumením.

Čomu dokážeme rozumieť, však závisí od vybavenosti nášho mentálneho sveta, ktorá určuje, čo je s týmto svetom zlučiteľné: zlučiteľné s ním je to, čo nám dáva zmysel, čo je doň integrovateľné. Čo s ním nie je zlučiteľné, je mu cudzie. Genéza tejto cudzosti je v asimilačnej danosti organizmov. Organizmu je cudzie, čo nedokáže prijať tak, aby to splynulo s jeho vnútorným prostredím. Naše rozumenie / nerozumenie niečomu má korene v asimilačnej vlastnosti organizmu. Intencionalita a asimilačná báza, ktorá ju reguluje, sú kódom objektívnej recepčnej vôle. Táto vôľa je daná tým, že človek ako bytosť svojho druhu vzišiel z evolučného procesu, v ktorom sa formovala bytosť obdarená duchom so zameranosťou na vonkajší svet, interpretujúc jeho segmenty, aby sa v ňom dokázal orientovať, čím zvyšuje svoje šance na prežitie. Je to vôľa v základe existencie človeka ako bytosti svojho druhu, takže človek sa jej nemôže zbaviť.

Subjektívna vôľa je pri recepčnej praktike zakódovaná v koherencii asimilačno-akomodačných reakcií a významovo-zmyslového potenciálu výrazových štruktúr v komunikátoch; týmito reakciami recipient aktualizuje tento potenciál (určuje, čo znamenajú tieto štruktúry a aký zmysel majú preňho tu a teraz). Akomodačné reakcie zasahujú do aktualizácie, keď stav asimilačnej bázy znemožňuje alebo obmedzuje recepciu, čo stimuluje kognitívnu aktivitu, zameranú na adaptáciu tejto bázy na recepčné podmienky výrazových štruktúr. Asimilačné reakcie zahŕňajú inferencie. Asimilačná báza recipienta s inferenčnou kompetenciou a akomodačnou dispozíciou ako podmienka existencie komunikátov v podobe explicitno-implicitných štruktúr určuje možnosti subjektívnej vôle a jej variabilita spôsobuje recepčný pluralizmus.

Spomínanou aktualizáciou sa vytvára recepčný ekvivalent komunikátu ako komunikačného celku s explicitno-implicitnou štruktúrou. Recipient v kontakte s komunikátom chce v mysli navodiť taký ekvivalent, čo sa udeje amalgamáciou sémantizácie explicitných výrazových štruktúr s inferenciami, explikujúcimi implicitné štruktúry (výrazom implicitné sa tu hrubo zovšeobecňuje to, čo nie je zreteľne explicitné, ale tu niet potreby jej diferenciacie). Jeho recepčnej schopnosti zodpovedá možnosť vyjadriť viac, ako je povedané, alebo mieniť niečo iné, ako je povedané, čo je už dostatočne opísané a vysvetlené z rozličných pozícií (porov. napr. Strohner 1990;

Gumperz 1971; Grice 1975 alebo Zouhar 2012). Táto schopnosť je jedným z produktov komunikačnej praxe, z ktorej vzišiel poriadok spomínanej aktualizácie a v ktorej sa aktualizácia aj reprodukuje – je založená na efektívnej súhre sémantizačného a asimilačno-inferenčného mechanizmu. Efektívnosť tejto súhry tkvie v tom, že umožňuje redukovať explicitný spôsob vyjadrovania tak, aby sa dosiahol optimálny pomer medzi explicitným a implicitným so zreteľom na optimálnu zrozumiteľnosť určenú aktuálnymi podmienkami komunikácie a aby sa mohli navodiť aj osobité komunikačné a iné efekty ako irónia, komika, lichotenie, oklamanie, taktné upozornenie a pod.

Záver

Jedným z možných vývodov z interpretácie panvoluntaristického výkladu sveta v diele A. Schopenhauera je idea, že fundamentom racionality sveta je vôľa ako autoorientačná danosť existencie, vytvárajúca jej zakladajúci poriadok – autoexistenčný poriadok. Z idey objektívnej vôle sa vyvodzuje subjektívna vôľa, ktorú treba brať do úvahy pri výklade racionality ľudského sveta, a teda aj prirodzeného jazyka. Opätovná recepcia tohto filozofa dala teda podnet na prístup k prirodzenému jazyku z hľadiska existenčného poriadku, založeného na objektívnej vôli ako chcení existovať, na ktorú sa v ľudskom svete adaptuje subjektívna vôľa ako chcenie, aby niečo existovalo. Pri sledovaní existenčného poriadku prirodzeného jazyka z pozície vôľocentrizmu pohľad sa zaostruje na otázku spôsobu jeho existencie, na ktorú sa aplikuje interpretačný konštrukt, odvodený z objektívno-subjektívneho vôľového konceptu schopenhauerskej duchovnej proveniencie. Spôsob existencie prirodzeného jazyka sa tak interpretuje ako konformnosť jeho chcenia existovať s chcením, aby existovali jeho funkčné produkty. Tento prístup usmerňuje výklad jazyka tak, aby sa ukázala štruktúra spôsobu jeho existencie, v ktorej sa vyjaví fundamentálny zmysel jej prvkov, a aby sa tak ozrejmil základ jeho racionality. Nazeranie na prirodzený jazyk z perspektívy navodenej Schopenhauerovou inšpiráciou otvára možnosť vôľocentrického modelovania spôsobu jeho existencie, ktorým sa jazyk zobrazí v jeho fundamentálnom racionálnom aspekte.

Základ racionality prirodzeného jazyka tkvie v objektívno-subjektívnej vôli jazykovej praxe, zahŕňajúcej akvizičné, komunikačnooperačné a recepčné praktiky. Táto vôľa je zakódovaná v koherenciách týchto praktík, ktoré sú redukovateľné na descendentno-kontinuitnú koherenciu. Všetky tri druhy jazykových praktík sú realizáciou jazykových aktivít (jazykových správaní a konaní) v rámci descendentno-kontinuitného vzťahu. Týmito aktivitami sa navodzujú jazykové javy ako descendenty, a teda javy nadväzujúce na východisko jazykového správania a konania. V objektívnom vôľovom aspekte v takom vzťahu je bezznalostná gramatická dispozícia k univerzálnej

gramatike (v akvizičnej praktike), nadväzujúci prehovor k už danému prehovoru v komunikáte (v komunikačnooperatívnej praktike) a špecifikácia intencionality asimilačnou bázou (v recepčnej praktike). V subjektívnom vôľovom aspekte taký vzťah je medzi jazykovými prostriedkami, ktoré jednotlivec nadobúda tak, že sa ich učí, a asimilačnou bázou (v akvizičnej praktike), selekciou operačných jednotiek a komunikačnou intenciou (v komunikačnooperačnej praktike) – sledovaný vzťah na tejto rovine sa realizuje selektívno-emergentným mechanizmom – a aktualizáciou významovo-zmyslového potenciálu komunikátu asimilačno-akomodačnou reakciou (v recepčnej praktike). Formou koherencie objektívnej a subjektívnej vôle týchto praktík je reštrikcia: objektívna vôľa vymedzuje priestor pôsobenia subjektívnej vôle.

Analytické zobrazenie jazykových praktík nemá zaistiť, že ide o komplexnú jazykovú praktiku. Zmyslové pole prirodzený jazyk je takou praktikou, takže v našom výkladovom kontexte sa nastoľuje otázka, ako je reprezentovaná descendenčno-kontinuitná koherencia tohto komplexu. Z výkladu, že predhumánna bytosť sa stala človekom, keď v evolúcii dospela do štádia hermeneutickej bytosti nastavenej na to, aby rozumel svetu, plynie, že descendenčným základom tohto komplexu je recepčná praktika (porov. s výkladom komunikácie D. Davidsona, v ktorom sa vyzdvihuje rozhodujúci význam rozumenia; Davidson 1984). Z tejto praktiky vzišli a vzhádzajú obidve ďalšie praktiky. Komunikačnooperačná praktika vychádza z toho, že má byť zrozumiteľná, a teda nadväzuje na recepčnú praktiku, a akvizičná praktika vzhádza z orientovanosti na rozumenie komunikátu. Zrozumiteľnosť je jednotiacim faktorom jazykových praktík. Či je niečo zrozumiteľné, sa preukáže pri recepčnej praktike, čo sa nestráca zo zreteľa ani pri komunikačnooperačnej praktike (operácie sa realizujú so zreteľom na zrozumiteľnosť výsledku) a pre akvizičnú praktiku je recepčná praktika prirodzeným rámcom. Keďže zrozumiteľnosť je určovaná asimilačnou bázou, táto báza je descendenčným základom komplexu jazykových praktík. Táto báza však zahŕňa viac ako len to, čo určuje zrozumiteľnosť komunikátov. Jej zložkou je aj univerzálna gramatika, ktorá určuje, že sa osvojujú asimilovateľné gramatické štruktúry (štruktúry, ktorým univerzálna gramatika „rozumie“), ako aj znalosti nadväzovacieho potenciálu prehovorov v komunikáte (znalosti týkajúce sa toho, čo môže tento potenciál asimilovať, čo je pre daný prehovor „zrozumiteľné“). Recepčná praktika obopína aj tieto asimilačné javy.

Koherencia zmyslového poľa prirodzený jazyk, chápaný ako komplex jazykových praktík, je reprezentovaná descendenčno-kontinuitným vzťahom medzi asimilačnou bázou a jazykovopraktickými reakciami, pričom recepčná jazyková praktika má fundujúcu rolu. V tejto koherencii je zakódovaná vôľa jazykovej praxe ako zakladajúci spôsob existencie prirodzeného jazyka. Je v nej zakódovaná autoorientačná

existenčná danosť, ktorá je taká, že existencia ako vlastnosť zmyslového poľa prirodzený jazyk je zrozumiteľnou existenciou, existenciou založenou na zrozumiteľnosti. Zrozumiteľná existencia má poriadok, ktorý je v základe racionality prirodzeného jazyka.

Záverečná poznámka

V úvode sa cituje opis racionality E. Višňovským, ktorý univerzalizoval určenie racionality v duchu pragmatizmu: „Podľa pragmatizmu je racionalita súhrnom nami vytvorených noriem a pravidiel, ktoré nám umožňujú konať, komunikovať a žiť v spoločnosti“ (Višňovský 2005, 6). V tomto príspevku sa norma absolutizovala tak, že je imanentná v samotnej existencii ako jej racionalita. Autoorientačná danosť je taký spôsob existencie, aký má byť, aby niečo existovalo. Chcenie existovať je norma existencie. Chcenie zrozumiteľne existovať je (existenčná) norma prirodzeného jazyka.

Literatúra

- BOURDIEU, P. (2014): *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. 8. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- ČERNÍK, V., VICENÍK, J., VIŠŇOVSKÝ, E. (1997): *Historické typy racionality*. Bratislava: Iris.
- DAVIDSON, D. (1984): *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press.
- DAWKINS, R. (1978): *Das egoistische Gen*. Berlin: Springer.
- DOLNÍK, J. (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- FANSELOW, G., FELIX, W. (1993): *Sprachtheorie. Eine Einführung in die generative Grammatik*. 3. Aufl. Tübingen: A. Francke Verlag Tübingen und Basel.
- GABRIEL, M. (2016): *Sinn und Existenz. Eine realistische Ontologie*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- GAHÉR, F.: Logika, normativita a konatívne fakty. *Organon F 24 (Supplementary Issue) 2007*, 27 – 49.
- GRICE, H. P. (1975): Logic and Conversation. In: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics*. Vol. 4, *Speech Acts*. New York: Academic Press, 41 – 58.
- GUMPERZ, J. L. (1971): *Language in Social Groups*. Stanford: Stanford University Press.
- GULLVÁG, I. (1986): Bedingungen der Rationalität und Objektivität. In: Böhler, D. (ed.): *Die pragmatische Wende*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 131 – 147.
- HÖRMANN, H. (1981): *Einführung in die Psycholinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- CHOMSKY, N. (1981): *Regeln und Repräsentationen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- CHOMSKY, N. (2016): *Was für Lebewesen sind wir?* Berlin: Suhrkamp Verlag.
- LAKOFF, G. (1991): Cognitive versus Generative Linguistics: How Commitments Influence Result. In: *Language and Communication* 11 (1/2), 53 – 62.
- LUHMANN, N. (1989): Kommunikationsweisen und Gesellschaft. In: Rammert, W. – Bechmann, G. (eds.): *Technik und Gesellschaft*, Jahrbuch 5. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- LUHMANN, N. (1995): *Soziologische Afklärung 6. Die Soziologie und der Mensch*. Opladen: Springer.

- SEARLE, J. R. (2013): *Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen*. 5. Aufl. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- SEARLE, J. R. (2015): *Geist, Sprache und Gesellschaft*. 3. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- SCHOPENHAUER, A. (2010 a): *Svet ako vôľa a predstava I*. Bratislava: Kalligram.
- SCHOPENHAUER, A. (2010 b): *Svet ako vôľa a predstava II*. Bratislava: Kalligram.
- STROHNER, H. (1990): *Textverstehen. Kognitive und kommunikative Grundlagen der Sprachverarbeitung*. Opladen: Springer.
- TAYLOR, J. (2002): *Cognitive Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- TOMASELLO, M. (2015): *Die kulturelle Entwicklung des menschlichen Denkens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- VISŇOVSKÝ, E. (2005): Racionalita ako normativita. *Filozofia*, 60 (1), 1 – 7.
- VISŇOVSKÝ, E. (2015): Richard Rorty a zrkadlo filozofie. Bratislava: Kalligram 2015.
- ZOUHAR, M. (2012): Indexikalizmus, sémantický minimalizmus a pravdivostný obsah. *Filozofia*, 67 (9), 705 – 717.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176.

Juraj Dolník
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta
Univerzity Komenského v Bratislave
Gondova 2
814 99 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: juraj.dolnik@uniba.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2675-1980>